

KIRKERNES JORDER KAN SKABE FÆLLESSKAB

– INSPIRATION TIL BÆREDYGTIG OG
SOCIAL BRUG AF KIRKERNES JORDER

KIRKERNES JORDER KAN SKABE FÆLLESSKAB

Kirken blev en stor jordbesidder i middelalderen. Ved reformationen nationaliserede Christian d. 3. størstedelen af kirkernes jorder. Tilbage blev jorder, der var knyttet til præsteembederne – og det gav i et stykke tid præsterne noget at leve af. For ca. 100 år siden rakte indtjeningen ikke, lønningerne kom på finansloven, og en stor del af de resterende jorder blev bortforpagtet.

I dag ejer mange kirker stadig jord. Ikke så meget hver især, nødvendigvis, men samlet set ejer folkekirken 11.000 hektar jord og er dermed Danmarks tredjestørste jordejer. Af kirkejorden bortforpagtes 7000 hektar til primært konventionelt landbrug. Derudover er der andre arealer så som kirkegårde, præstegårdshaver, småhaver, plæner, enge og pladser, som mange steder står uudnyttede hen eller er blevet anvendt på samme måde i mange år.

At være kirkelig jordejer er en særlig rolle og mulighed. Kirkernes jorder kan ses som en fælles ressource, der kan forvaltes på vegne af sognets nuværende og fremtidige borgere. Kirkegængere, naturelskere, børn og pensionister kan få glæde af, at jorderne eller dele af disse bruges mere og til noget nyt, f.eks. blomsterenge, sansehaver eller kirkeskov. Lokalsamfund, grundvand, plante- og dyreliv kan drage nytte af en jordforvaltning, som i højere grad sætter fokus på beskyttelse af skaberværket.

Der er god grund til, at menighedsråd, præster og øvrige ansatte overvejer, om kirkernes jorder i højere grad kan anvendes til økologisk bæredygtige og sociale formål – til både at beskytte skaberværket og at skabe fællesskab.

For generationer, som er formet af et kulturelt og religiøst traditionstab, kan der nogle gange være langt fra gade til kirke. En grøn nytænkning af fortove, haver, parkeringspladser eller kirkegårde kan gøre, at nysgerrige bliver interesserede i kirken, dens aktiviteter og gudstjenester.

Kirkerne har behov for rum, hvor folk med gode idéer og lyst til at tage fat kan bidrage med initiativ og gøre noget – ikke kun for aktivitetens egen skyld, men også for at bidrage til noget større.

I dette hæfte har vi samlet en række idéer og inspiration til, hvordan borgere, frivillige og kirkens ansatte kan skabe fællesskab om kirkens jorder. Det kan for eksempel ske i samarbejde med foreninger, andre menigheder, trossamfund eller offentlige institutioner til gavn og glæde i mange generationer fremover.

I hæftet præsenteres idéer, der kan inspirere til at sætte fokus på diakoni, børn, sjælesorg, lokalsamfund og et mangfoldigt dyre- og planteliv – alt sammen på kirkernes jorder. Idéerne kommer fra forskellige projekter, både kirkelige og ikke-kirkelige, men kan forhåbentlig give anledning til, at kirker overvejer hvilke jordlodder, de forvalter, og hvordan kirkernes jorder kan tænkes som en integreret del af det kirkelige arbejde.

Grøn Kirke foretog i 2015 en høring på provstiniveau for blandt andet at finde nogle eksempler på en alternativ brug af kirkernes jorder. Nogle af de eksempler er beskrevet i dette hæfte.

Hvem er hæftet skrevet til?

Målgruppen for hæftet er menighedsrådsmedlemmer, præster, gravere, kirke- og kulturmedarbejdere, frivillige eller borgere, der kunne tænke sig at få idéer til, hvordan de kan anvende kirkernes arealer til økologisk bæredygtige og sociale formål.

Indhold og opbygning af hæftet

Hæftet er bygget op omkring fem temaer. Hvert tema rummer eksempler, idéer og gode råd. Bag i hæftet er en tjekliste, som det er en god idé at kigge igennem, inden man går i gang med at anvende kirkernes jorder til alternative formål, og en FAQ (liste over ofte-stillede spørgsmål), der sætter fokus på nogle af de formelle rammer om kirkernes jorder.

God læselyst.

Grøn Kirke

Indhold

NATURENS KATEDRAL

Skovkirke til fordybelse.....	5
Paradisiske haver	6
Små åndehuller.....	6

FÆLLED + FÆLLESSKAB = FÆLLEDSKAB

Fælles haver og lokale partnerskaber	8
--	---

KIRKERNES VILDE RUM

At møde flere behov.....	10
Økologisk landbrug	12

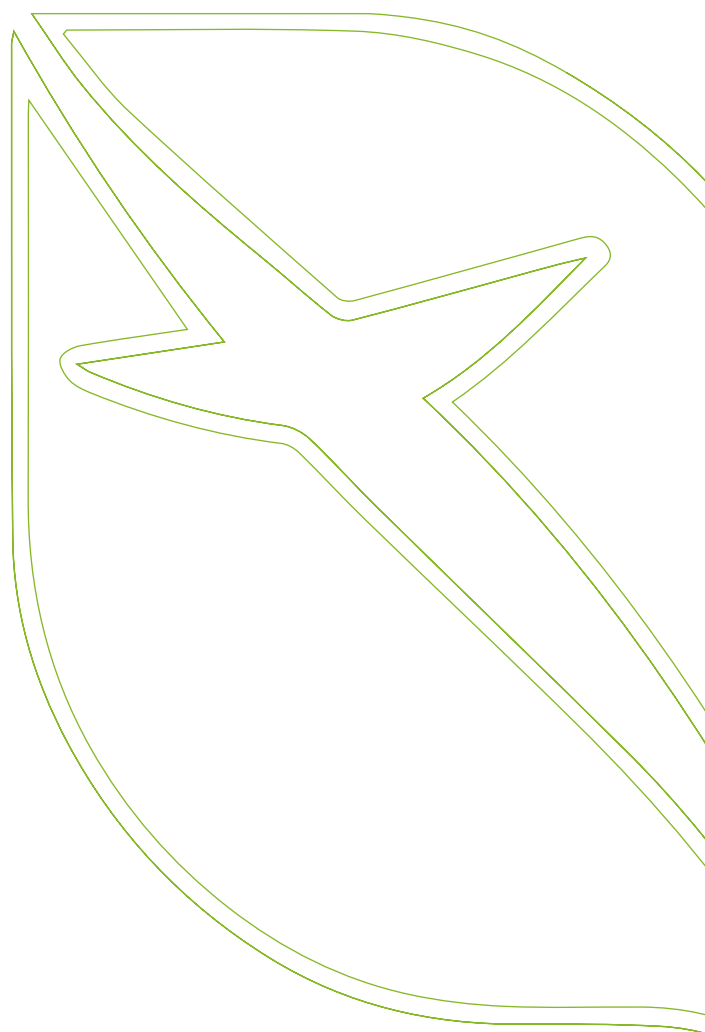
KIRKERNES JORDER I BØRNEHØJDE

Haver på kirkens grund	13
Ud i naturen	14
Børnenes kirkegård.....	15

EN GRØN DIAKONI

Byhave for kvinder med anden etnisk baggrund	16
Socialt udsatte er med til at løfte lokalområde	17
Et øko-socialt landbrug	18

FAQ.....	19
Links og litteratur.....	21
Tjekliste	23

A photograph of a forest path. The path is made of gravel and dirt, winding through a dense forest of tall, thin trees with lush green foliage. Sunlight filters through the leaves, creating dappled shadows on the path and the surrounding grass. The overall atmosphere is peaceful and natural.

IDÉER TIL INSPIRATION

NATURENS KATEDRAL

Naturen kan betragtes som en katedral, hvor det skabte udgør et rum for refleksion, forundring, ro og sansning, og hvor vi mennesker inviteres til blot at være.

Natur er til glæde for alle mennesker, og det giver derfor god mening at indrette kirkens udendørsrum med det formål at invitere kirkegængere og borgere 'indenfor'. Selv små stykker natur kan give næring til sjælen, så er der ikke store arealer at gøre godt med, er der stadig mulighed for at have et vildt hjørne, plante et træ, etablere grønne gavle, sætte krukker m.v.

Naturens terapeutiske virkning er desuden velkendt, og havearbejde og naturoplevelser tænkes derfor ofte ind i behandlingsforløb for udsatte, stressede og psykisk sårbare. Dette bruges i såkaldte terapihaver, som eksempelvis **Haverefugiet** i Sorø (www.haverefugiet.dk).

Skovkirke til fordybelse

Ugerløse kirkeskov ved Holbæk blev etableret i et samarbejde mellem Ugerløse Kirkes menighedsråd og byens lokalråd. Skoven udgør ca. fem hektar og er rejst på bynær kirkejord. Tanken om en kirkeskov opstod i 2012, og tre år efter var træerne blevet plantet, og skoven indviet. Skoven er et godt eksempel på, hvordan bynær kirke-

"Formålet med kirkeskoven er at skabe en blivende værdi i form af naturbeskyttelse, et rekreativt nærmiljø for byen og et sted for fordybelse og eftertanke."

Niels Weinreich, medlem af Ugerløse Kirkes menighedsråd og Ugerløse Lokalforum

▲ Adslev Skovkirke. Foto: Lise Palstrøm

jord kan blive til et naturområde til fornøjelse for byens borgere. Skoven er finansieret gennem en skovrejsningsordning, hvor der både gives tilskud fra Naturstyrelsen og EU.

Et andet eksempel på kirkeskov er **Adslev Skovkirke** ved Adslev Kirke uden for Aarhus. Her har man skabt et udendørs kirkerum med kirkebænke, alterbord og altertavle af et bøgetræ og et par graner, der stod til at skulle fældes. Det stille og smukke kirkerum er et tilbud til lokalområdet om et sted med plads til fordybelse og eftertanke. Menigheden anvender selv kirkeskoven til gudstjenester.

En skovkirke er et godt eksempel på at møde flere behov: at skabe et naturområde til glæde for områdets beboere – og at forankre gudstjenester eller lignende i naturens rum. Naturen går fra at være omgivelser til at blive en integreret del af de kirkelige aktiviteter.

Paradisiske haver

Med inspiration fra fortællingerne om Paradisets Have kan kirkens haver og arealer indrettes med det formål at skabe 'himmelske oplevelser'. Man kan eksempelvis etablere et bed med **bibelske urter**. Et sådant bed kan være til glæde for sanser, historiefortællinger, temavandring og fællesspisninger. Bogen *Bibelens Planteverden* af Hans Arne Jensen kan i den forbindelse anvendes til inspiration (Jensen 2004).

Klosterhaven ved Sankt Bendts Kirke i Ringsted er anlagt som en urtehave og opstod, da nærområdet i 2003 skulle renoveres. En landskabsarkitekt blev involveret i projektet, hvorefter man gik i gang med detailplanlægningen. Haven ligger ved et middelalderkloster, og derfor var det naturligt at anlægge haven som en klosterhave fra middelalderen med urter fra den tid. Haven består, foruden beplantninger, af gangstier og bænke, og da den ligger i forlængelse af et andet rekreativt område, er målgruppen i princippet alle forbigående. Et område som Klosterhaven i Ringsted er tit afhængig af et tilstrækkeligt antal frivillige.

i TRÆER FOR ØJET – OG INSEKTER

Æblerose: blomstrer i juni. Blomsterne dufter og lokker insekter til. Bladene kan nusses, så de dufter af sød rosen-æble-parfume. Æblerosens røde hyben holder indtil jul, så de kan bruges til julepynt eller spises af vinterfugle.

Lindetræ: blomstrer i juli, dufter fantastisk og tiltrækker tusindvis af bier og andre honning-søgende insekter. Lind har gyldne blade om efteråret.

Spidsløn: har lysende gulgrønne honningfyldte blomsterkasser ved løvspring. Den får gyldne og rødbrune høstfarver.

Idé: Ulla Pinborg, biolog

"Frans af Assisi bad om, at en del af klosterhaven altid var uberørt, så vilde blomster og urter kunne vokse der, så de, der så dem, kunne opløfte deres tanker til Gud, skaberen af sådan skønhed."

Pave Frans' encyklika om miljø og klima, Laudato Si (dansk oversættelse), 2015

Små åndehuller

Natur har en positiv effekt på eksempelvis uro, smerter, stress, sorg og demens, hvorfor netop naturen i vid udstrækning bruges i arbejdet med blandt andet sygemeldte borgere i teraphaver og lignende. Også kirken kan give mennesker mulighed for at møde storheden i den store og lille natur, som kirken råder over. Det er oplagt at gøre naturen og udendørsområderne til et indlejret element i forbindelse med retræter og pilgrimsvandring, hvor glæden og forundringen over naturen kan træde frem i bønner og refleksioner. For inspiration, se f.eks. www.klimapilgrim.dk.

Kirkegården ved **Herslev Kirke** i Lejre provsti har en sansehaver med gangstier, bede med blomster og jordbær og en rende med rislende vand og vandplanter.

Kirkens åndehuller er i en dansk sammenhæng traditionelt gudstjeneste, fællesskab og klassiske åndelige discipliner som bøn og bibellæsning. Flere kirker begynder at eksperimentere med åndehuller, hvor forundring, sansning, refleksion og bøn integreres i fællesskaber i naturen.

i LÆG MÆRKE TIL ...

Hvad kan I høre, når I bevæger jer rundt på kirken og kirkegården?

Blade og grene rasler forskelligt på forskellige træer og buske. Bævreaspens blade fanger den allermindste luftning, og dens blade rasler, når vinden stryger forbi dem, fordi de sidder "omvendt" på. Sølvpopelblade rasler, når de bliver tørre og kridhvide på undersiden om efteråret. Det kan også høres, når nåletræernes knopper springer i tørt og stille vejr om foråret.

Kan I høre råger og krager konversere med hinanden? Er der alliker på kirkegården og i tårnet?

FÆLLED + FÆLLESSKAB = FÆLLEDSKAB

Grønne arealer kan ses som et sted, hvor borgere kan mødes, og hvor naboskab og lokalt engagement opstår. At inddrage kirkens grønne arealer i det kirkelige arbejde kan være med til at bringe kirken ud til mennesker. Kirkens udendørsarealer kan blive et naturligt bindeled mellem kirken og det omkringliggende samfund. Samtidig kan brug af kirkens udendørsarealer i byerne være et led i en områdefornyelse, hvor de grønne oaser bliver en livgivende og smuk kontrast til en travl og grå by. På landet kan en aktiv brug af kirkens arealer være med til at revitalisere et område og give mere rekreativ natur i landbrugsområder med mange monokulturelt dyrkede marker. Såvel i byen som på landet kan grønne kirkelige fællesskaber betegnes som *fælledskab*: et fællesskab, der forvalter en fælled, en fælles ressource, som det er beskrevet i bogen *Fælledskab = fælled + fællesskab* af Søren Hermansen og Tor Nørretranders (Hermansen & Nørretranders 2011).

Fælles haver og lokale partnerskaber

Ved **Brorsons Kirke** på Nørrebro i København er anlagt en have, 'Lykkehaven', med højbede, planter og palle-møbler, og et par studerende har etableret en plante-

væg. I 2013 blev kirken kontaktet af Lykkeforskningsinstituttet, der spurgte, om kirken ville lægge jord til et projekt, som baserede sig på havers gavnlige effekt på folks velbefindende. Kirken havde sine betænkeligheder, men samtidig følte det forkert at have et område, der ikke blev benyttet. Der blev brugt 10.000 kr. på etableringen af haven, og kirken stiller vand og redskaber gratis til rådighed for at opfordre frivillige til at passe haven. Brorsons Kirke vil gerne opbygge et fællesskab om arbejdet, hvilket der er potentiale for, da kirken har en god kontakt til nærområdet. Endvidere vil kirken gerne gøre projektet mere økologisk bæredygtigt og have varme-kompost og høns – inden for de mulige rammer med blandt andet en institution i nærheden.

Et eksempel på et grønt tiltag, hvor kirken gennem etableringen af en have er med til at skabe et mødested for lokale, er **Vesterbros Nabopark** ved Enghave Kirke i København. Haven består af en række højbede og æble-træer, som står umiddelbart ved siden af kirken.

Projektet opstod dels med et ønske fra kirkens side om, at Vesterbrospejderne skulle have et udendørsområde, og dels med ønsket om at give adgang til kirkens arealer. Et samarbejde opstod mellem Altan-alferne (www.altan-alferne.dk), Vesterbrospejderne, Områdefornyelsen og en repræsentant fra Enghave Kirke, og siden godkendte kirkeudvalget arbejdsgruppens forslag om at etablere naboparken.

Det lykkedes at indsamle midler til parkens etablering. Midlerne kom blandt andet fra Friluftsrådet, DUF's initiativstøtte, Københavns Kommunes Udviklingspulje og Områdefornyelsen.

◀ Vesterbros Nabopark, København. Foto: Marianne Black

I Østjylland fungerer en nyligt anlagt oplevelsessti, **Præstegårdsstien**, som udflugtsmål i området ved Snetrup og giver på en anden måde mulighed for, at lokale kan mødes. Stien er opstået i et bredt samarbejde mellem kirken, den lokale skole og foreninger. En oplevelsessti havde længe været et ønske fra kirkens menighedsråd, men først da andre lokale kræfter blev involveret, tog projektet fart og form. Stien er støttet med midler fra blandt andet Den folkekirkelige Udviklingsfond.

Stien, der er en genetablering af en gammel kirkesti, ligger i et naturskønt område med mose, vandløb, skov og en høj i 102 meters højde. Med stiens beliggenhed er området nu mere tilgængeligt som udflugtsmål.

Præstegårdsstien er oplagt som motionsrute men fører også vandrere en tur gennem bibelske elementer såsom Edens Have, fortællingen om Kain og Abel, De Ti Bud, Genesaret Sø, Abrahams hus, og man kan opleve sheltere bygget som Noas ark. Stien er interaktiv på den måde, at der løbende er informationstavler og formidling via smartphones. En del af anlægsarbejdet er udført af professionelle, men også frivillige har taget del i arbejdet.

"Projektet er et strålende eksempel på, hvor meget vi kan, når bare vi går sammen på tværs af foreninger og positive lodsejere. I menighedsrådet har vi talt om det i mange år. Men det var først, da vi satte os sammen med andre gode kræfter, det hele begyndte at tage form og fart og give mening."

Sognepræst Benedikte Baggesgaard,
Århus Stiftstidende om Præstegårdsstien

I **Brylle** på Fyn havde man alt for længe smidt dyre bukker og afskårne blomster ud. Samtidig havde man et ønske om at etablere et samlingssted for byens borgere. I løbet af 2016 vil der blive plantet 600 stauder på et ca. 700 m² stort areal ved siden af kirkegården. I dag er arealet uudnyttet, men håbet er, at der fremover vil være friske blomster i staudehaven fra april til november. Der vil blive opsat legeredskaber, borde og bænke, og alle

"Haven er godt nyt for hele byen. Vi vil rigtig gerne have mere aktivitet på kirkegården og nær kirken. Haven skulle gerne blive et samlingssted for byens borgere. Måske kommer vi af med noget af den berøringsangst, som nogle måske har over for kirken."

Kristian Skytte, graver og idémand,
Fyens Stiftstidende

borgere i byen er velkomne til at plukke en håndfuld blomster til køkkenbordet, et gravsted eller lignende. Haven, der er blevet støttet af Den folkekirkelige Udviklingsfond, har allerede nu tilknyttet 10 frivillige til at passe haven.

Naboparken og oplevelsessti er historier om, hvad der kan lade sig gøre, hvis man inddrager lokalområdet og tænker i lokale partnerskaber, hvor forskellige kompetencer kommer i spil.

KIRKERNES VILDE RUM

Der er for kirkerne gode grunde til at gøre de arealer, som kirkerne råder over, såsom agerjord, kirkegårde eller andre udendørsarealer, mere grønne og vilde og lade miljøhensyn og biologisk mangfoldighed være nøgleord for forvalterskabet. Et ønske kunne være at skabe bedre betingelser for dyr og planter – og at besinde sig på, at omsorg for den sårbare natur kan betragtes som omsorg for vores næste.

Vores vilde dyr og planter presses af, at vi bruger vores omgivelser mere og mere intensivt. Ud af Danmarks hjemmehørende arter, der i perioden 2003-2010 har kunnet vurderes inden for rødlistesystemet, en liste over udryddelsestruede arter, vurderes mindst 19 procent som udryddelsestruede. Især arter, som stiller særlige krav til levested eller fødekilde, er truede. Det intensivt dyrkede landskab presser arter, som er knyttet til levesteder med store græssende dyr eller til skove med

i HVAD ER BIODIVERSITET?

Biodiversitet kan beskrives på flere niveauer, f.eks. som genetisk diversitet (forskellighed) eller som diversiteten af biologiske samfund eller økosystemer, men oftest bruges begrebet synonymt med artsdiversitet – det vil sige antallet af arter inden for et afgrænset område.

Høj biodiversitet forudsætter ofte natur og økosystemer af høj kvalitet og variation – f.eks. at skove, enge og overdrev kommer under rigtig pleje og mindre pres, og at flere skove står urørte (O'Brien 2010).

”Truede arter kalder på omsorg, akkurat som mennesker gør, og fordi vi fylder så meget, som vi gør i dag, har de brug for, at vi giver dem noget plads. Ellers forsvinder de. Der er simpelthen ingen vej udenom.”

Morten D.D. Hansen, biolog, naturvejleder,
museumsinspektør, Naturhistorisk Museum i Aarhus

gamle træer og ved. Sommerfugle og bier er eksempler på artsgrupper med mange truede arter (Wind & Ejrnæs 2014).

At møde flere behov

Vørslev Præsteskov ved Kalundborg er et godt eksempel på en skovrejsning, der kombinerer behovet for rekreative områder (legeplads, hundeluftning, borde og bænke) og høj biodiversitet. Skoven ligger ved den 0,5 hektar store sø, som Vørslev Menighedsråd fik udgravet i 2011. Vørslev Præsteskov består af ca. 30 forskellige plantetyper – herunder sjældne orkidéer – samt forskellige træer såsom rød-el, ask, eg, ædelgran, rødgran og bøg. Skoven besøges ofte af dagplejere med deres børn, men også omegnens beboere kommer forbi. Der er anlagt legeplads og grillplads, og der er opsat bord- og bænkesæt ved søen. Begge dele er udført i et samarbejde mellem menighedsrådet og beboerforeningen.

Et eksempel på vild natur kan findes på kirkegården ved **Mesing Kirke** i Østjylland. Her er der anlagt en kirkegård uden rette linjer, hvilket skaber dynamik og liv. Samtidig har kirken valgt at fokusere på at have stor variation

i BYBI

Bybi i København er en socialøkonomisk virksomhed, der avler bier til produktion af lokal honning. En socialøkonomisk virksomhed er en privat virksomhed, der – gennem virke og indtjening – driver erhverv med det formål at fremme sociale og samfundsgavnige formål.

Det socialøkonomiske element består blandt andet i, at Bybi etablerer arbejdspladser for socialt udsatte. Foruden det sociale aspekt i virksomheden er Bybi også til for at fremme biodiversiteten i byen. Honningbier spiller en meget vigtig rolle i planters bestøvningsproces, så jo flere bier, der er i byen, jo bedre kår har byens planter. På den måde er biavl med til at understøtte byens grønne udvikling. Gennem Bybi er det muligt at leje et bistade, så et grønt område kan sikres bestøvning fra de travle honningbier (www.bybi.dk).

Bistad i Aarhus er en lignende socialøkonomisk virksomhed. Honningen har forskellig farve og smag efter, hvor i byen, den stammer fra. Man kan f.eks. købe honning, som kommer fra Brabrand Kirkegård. Ud over honning producerer Bistad blandt andet også lædervoks og bivokslys (www.bistad.dk).

▲ Værslev Præsteskov. Foto: Carsten Clausen

ved blandt andet at dyrke 15-16 forskellige æblesorter. Graveren, som har været med til at anlægge frugthaven, kunne også godt tænke sig, at de forskellige æblesorter bruges som inspiration i gudstjenesten. Den alternative dyrkning giver ligeledes mulighed for at blive selvforsynende med gravbuketter. Den vilde kirkegård er en idé for kirker med få ressourcer.

I **Østrup kirke** på Nordfyn gør man en indsats for at være selvforsynende med blomster til de alterbuketter, som står fremme under gudstjenesten. På kirkegården er der derfor afsat plads til et lille staudebed, som er

i TIPS TIL AT FREMME BIODIVERSITET

Plant og plej hjemmehørende træer og buske. De holder bedst og kan huse mange insekter, laver og mos. Mange træer og buske blomstrer på skift gennem foråret, og mange sætter bær eller nødder over flere måneder fra sen sommer til tidlig vinter. Der er altid noget at se. Det er let at samle frø fra vilde urter, især hvis kirken ligger nær et naturområde eller nogle gode grøftekanter. Alternativt kan man købe danske vilde frø – ikke frø fra udlandet. Havenyt har meget god information på dette område. (www.havenyt.dk/artikler/prydhaven/den_naturlige_have/)

smukt omkranset af tujahække. Ved anlæggelsen af staudebedet tog man højde for, at de udvalgte stauder blomstrer på forskellige tidspunkter. Staudebedet er blandt andet beplantet med sølvspir, hosta, stjerne-skærm, sankthansurt, alunrod, månestråle, tulipaner og påskeliljer. I november består alterbuketterne mest af stedsegrønne planter fra kirkegården, men der er ønske om at dyrke blomster, som kan tørres, og som kan give farve til buketterne om vinteren.

Økologisk landbrug

Lejre Provsti kan fremhæves som eksempel, når det gælder økologisk landbrug. Provstiets 17 sogne ejer tilsammen 50 hektar landbrugsjord. Heraf er hele 44 procent bortforpagtet til økologisk dyrkning – i sammenligning med ca. syv procent på landsplan. Økologisk jordbrug er med til at sikre renere grundvand og holde afgrøder fri for rester af sprøjtegifte og pesticider. Der er derved både miljømæssige og sundhedsmæssige for-

”Vi forpagter ud til en økologisk landmand på rent kommercielle vilkår, og der har ikke været tab i indtjening eller øvrige ulemper ved denne form for bortforpagtning.”

Jens Ole Pedersen, formand,
Rye-Kirke Sonnerup Sogn, Lejre Provsti

dele ved denne type af dyrkning, og der er en stigende efterspørgsel blandt forbrugerne på økologiske fødevarer. Overvej i jeres sogn, om I i næste udbudsrunde har mulighed for at bortforpagte jeres agerjord til økologiske landmænd (se FAQ).

Biodiversitet er ikke bare et nørdet emne. At sætte fokus på lokal biodiversitet giver kirken mulighed for at gøre en konkret forskel for truede dyr og planter – og mennesker får en særlig mulighed for at være nær-værende og sanseligt til stede i kirkernes 'vilde rum'.

KIRKERNES JORDER I BØRNEHØJDE

Hvordan opleves kirken i børnehøjde? Det er oplagt at bruge kirkernes jorder og andre udendørsarealer til aktiviteter, der åbner sanserne for naturen og kristendommens fortællinger for børn og unge. Der er mange muligheder, og man kommer dermed også i kontakt med områdets yngste beboere, som kommer med deres familier eller institutioner.

Hvis I som kirke overvejer bæredygtige aktiviteter med børn og unge som målgruppe, er det godt at huske, at aktiviteter ikke behøver at være permanente, men kan eksistere i en kortere periode. Børn og unge er en målgruppe, som mange aktører arbejder for og med, f.eks. spejdere, aftenskoler, børnehaver og SFO'er. Undersøg muligheder for samarbejde, så andre kan hjælpe jer med aktiviteterne.

Haver på kirkens grund

Folkeskolereformen fra 2014 lægger op til et større samspil mellem folkeskolen og aktører i lokalområdet inden for det, der kaldes 'Åben Skole'. Hvis I som kirke har et areal med plads til at anlægge nogle plantekasser eller et par bede – og hvis der ligger en skole i gåafstand fra kirken – kan I måske være med til at etablere et haveprojekt.

En have giver børnene mulighed for nærkontakt med jorden og dyrelivet og en fornemmelse af, hvordan forvandlingen fra frø til blomst eller afgrøde kan se ud. Haven rummer endvidere en social dimension, da børnene er fælles om havearbejdet. Kirkens rolle i denne sammenhæng kan være at sætte fokus på naturen som gave – og opgave. Børnene kan opleve, at de er en del af noget større, og de kan være med til at give plads til naturens processer. Der kan sættes fokus på det selvfornyende og tanken om, at maden går 'fra have til mave'.

"Gennem dyrkning af haverne får børnene kendskab til vækst-processer, økosystemer og andre miljøforhold. De oplever, at det har en betydning, det de gør, og at de kan være med til at bane vejen for et mere bæredygtigt og sundere samfund."

Haver til Maver – et studie af engagement, skolehaver og naturformidling. www.havertilmaver.dk

Det er oplagt at knytte kirkens graver eller en af kirkens frivillige til projektet. Måske også nogle af sognets eller menighedens ældre har viden om dyrkningsmetoder eller årstidernes skiften? Ældre kan blive en erfaringsressource, som kan lære yngre generationer om, hvordan man passer og dyrker jorden.

Det er også oplagt at inddrage kirkens spejdere, mini-konfirmander eller konfirmander. Det kan give god mening for dem at finde ud af, hvad man selv kan dyrke,

i NEMME PLANTER OG BUSKE OGSÅ TIL GLÆDE FOR BØRN

Ribsbuske kræver noget, når de plantes, men er lette at passe og holder mange år. Plant gerne tre buske tæt på hinanden, men ikke helt tæt. De skal kunne vokse, man skal kunne gå rundt om dem, og solen skal nå

hele busken. Ribsbuskens røde bær er i øjenhøjde og i god plukkehøjde for mindre børn. Bærrene skal være fint røde, før de må plukkes. De kan spises fra busken, plukkes til fingerspisning, bruges til pynt på kager eller laves til rysteribs. Man kan også lave saft til at drikke eller til at fryse til sorbet-is.

Nøddebuske (hasselbuske).

Mange steder står der allerede et par hasselbuske ved kirkegården. De er gode at lave aktiviteter omkring.

- Se, hvor tidligt hanraklerne sender pollenstøv ud i vinden og find de små grønne hunknopper med røde tråde til at fange pollen.
- Pluk nødder og se efter egern og musegnav.
- Grenene er lange og bøjelige og gode til mange ting. Har man mange, kan man bruge dem til at bygge en tipi (stor eller lav), fiskestænger eller svirpe i højt græs (svirpe i vådt græs giver godt sprøjtevand).

▲ Havedyrkning i Vesterbros Nabopark. Foto: Marianne Black

og hvad det kræver. Havedyrkning kan også betyde, at de får kontakt til kirkens ansatte eller frivillige.

Nogle af kristendommens lignelser, der ofte tager afsæt i natur eller agerdyrkning, kan "få krop", og der kan sættes fokus på temaer som høst, taknemlighed, ansvar, fællesskab og liv.

Ud i naturen

Som kirke kan I på forskellig vis føre an i forhold til at få børn og unge ud i naturen, åbne deres sanser og vise, at vi som mennesker er en del af noget større. Nogle gange er det bare små ting, der skal til. Måske har I et stykke græs, som kan bruges som mødested for eksempelvis børnefamilier. Kan man lege på nogle gamle træstammer, eller kan I lave siddepladser af træstubbe?

Der er flere anledninger i løbet af året til at bevæge sig ud af kirkebygningen og ud i naturen: Naturens Dag, som markeres hvert år i september, den årlige Skt. Hans-gudstjeneste, høstgudstjenesten og årstidsfejring. Måske kunne det også blive en tradition at plante et træ i forbindelse med årets konfirmandforløb.

i INSPIRATION OG IDÉER

Der findes en række ressourcer, hvor I kan få inspiration og idéer til at inddrage børn og unge i brugen af kirkens udendørsarealer:

Hos **Naturkatapulten**, et initiativ under Danmarks Naturfredningsforening, kan I finde årstidsbestemte aktiviteter til flere aldersgrupper (www.naturkatapulten.dk).

Naturliv for Småbørnsfamilier, et partnerskab mellem KFUM-spejderne, Ungdommens Røde Kors og Natur & Ungdom, inviterer jævnligt småbørnsfamilier til aktiviteter i naturen. Man kan – gennem initiativet – få hjælp til at samle en gruppe af frivillige, planlægge et event og komme i kontakt med småbørnsfamilier (www.naturlivforsmaabornsfamilier.dk).

”Hvor vildt er det?!” Aktiviteter til større børn og unge med fokus på lokal biodiversitet og naturbeskyttelse” (www.ungdomsanalyse.nu/titler/hvor-vildt-er-det).

Miljøskaber – aktivitetshæfte fra KFUM-spejderne og Grøn Kirke med konkrete idéer til, hvordan kirken og kirkens højtider kan være omdrejningspunkt for at få unge til at tage ansvar for natur og miljø. Se mere på gronkirke.dk.

Børnenes kirkegård

Børnenes kirkegård er tanken om at skabe et børnevenligt rum på kirkegårdene. Kan der i hjørnet af kirkegården være et mindre legeområde, hvor børn, der har mistet, inviteres til at være med deres sorg? Kan der etableres en række familie-plantekasser, hvor der er mulighed for at dyrke blomster til buketter til gravstedet? Et sådant tilbud ville kunne bidrage til at skabe større biologisk mangfoldighed, mere liv på kirkegården og en mulighed

for, at familien kan samles om en konkret opgave. Det vil også være oplagt at tage samtaler om sorg på kirkegården og tale om livet og døden med både børn og voksne.

På **Mesing og Veng kirkegårde** ved Skanderborg arbejder man på at gøre kirkegårdene mere børnevenlige med et børnehjørne. Der tages afsæt i, at børns sorgarbejde tit er forskelligt fra voksnes: Ofte er sorgudtrykket hos børn kropsligt og mere energisk, og det vil man gerne imødekomme. I børnehjørnet skal der være en pilehytte, som man kan kravle ind i. Der vil være et blomsterbed med skiltet: „Her må du gerne plukke en blomst til gravstedet“. Der vil være en klynge af træstubbe, som man kan hoppe på og en hængekøje gyngende til stille eftertanke.

Et fokus på kirkernes jorder i arbejdet med børn og unge kan tage afsæt i konkrete og kropslige oplevelser, der giver tid til eftertanke og ahaoplevelser. Oplevelserne fungerer som knager for hukommelsen og betyder, at børn og unge bedre tager det, de har lært og erfaret, med sig.

EN GRØN DIAKONI

Overvej om nogen i jeres lokalområde, f.eks. ældre, savner en have at rode i eller at se på blomster, de kender, eller om der er flygtninge, som har brug for netværk, hjemløse, der har brug et måltid mad, eller ...

Er der andre, der allerede arbejder for og med målgrupper, som I gerne vil lave nogle spændende og grønne projekter sammen med? Måske har en lokal iværksætter en idé til, hvordan man kan anvende kirkens udendørsarealer, eller måske vil en gruppe ildsjæle gerne være med til at tænke kreativt om den græsplæne eller det stykke jord, som normalt ikke bliver brugt til så meget.

Byhave for kvinder med anden etnisk baggrund

Sankt Matthæus Kirke på Vesterbro i København lægger have til, at ældre kvinder med anden etnisk baggrund har mulighed for at få fingrene i jorden og dyrke krydderurter og blomster. Mødestedet, som er navnet på kirkernes indvandrerarbejde på Vesterbro, fandt ud af, at der lå et lille uudnyttet jordstykke ved Sankt Matthæus Kirke. Mødestedet fik tilladelse til at bruge jorden og arbejdede derefter sammen med lokale aktører for at sikre, at haven også blev forankret på Vesterbro. Børnehuset blev f.eks. inddraget, så haven jævnlige kunne blive vandet. Initiativgruppen oplever en positiv interesse for området, og på sigt kunne de godt tænke sig at have et

”Nogle af kvinderne havde lidt svært ved at se fordelene ved kollektivt ejerskab og skulle først have erfaringen med det. Da opstod der en motivation for at pleje haven.”

Projektmedarbejder, Mødestedet, Vesterbro

▲ Byhaven ved Sankt Matthæus Kirke, Vesterbro. Foto: Elna Fredsgaard Larsen

seniornetværk tilknyttet haven og at udbygge samarbejdet til børnehuset – i et tempo, hvor alle kan følge med.

Byhaven på Vesterbro er et godt eksempel på et diakonalt projekt, hvor idéen får lov til at vokse nedefra. Haven udbygges i et tempo, der matcher målgruppen og de involverede frivillige. Erfaringen fra byhaven er, at det er vigtigt med relationer, både i forhold til brugere, frivillige og områdets aktører.

Socialt udsatte er med til at løfte lokalområde

Byhaven på Sundholm på Amager er et eksempel på et byrum, der både favner hjemløse, studerende og familier. Foruden plantekasser rummer haven fællesbede, drivhuse, ildsted, kaniner og høns, og i samarbejde med det lokale fødevarerfællesskab arrangeres der løbende kurser.

i BYHAVEN PÅ SUNDHOLM

Omkring 10 hjemløse har fået job- eller uddannelses tilbud på Sundholm. Ligeledes er udsatte familier, fem daginstitutioner, den socialøkonomiske virksomhed Bybi og 50 såkaldt ressourcestærke familier tilknyttet haven.

”Før byhaven var Sundholm en utryk og lukket del af kvarteret. Byhavens gode samspil mellem frivillige og hjemløseindsatsen har skabt et inkluderende byrum.”

Formand, Byhaven på Sundholm
www.faelleshaver.dk/sundholm-faelleshaver-og-skulpurhave

Byhaven opstod efter et ønske fra Københavns Kommune om at løfte Sundholmskvarteret på Amager. Projektet hviler på to ben: Lokale borgere får lov til at dyrke planter og skaber dermed liv i området. Samtidig fungerer udendørsarealerne som aktivitetssted for kvarterets hjemløse, der i højere grad kommer i kontakt med lokalsamfundet.

Erfaringen fra Byhaven på Sundholm peger på vigtigheden af at møde lokale behov: Socialt udsatte bliver inkluderede, og lokale møder hinanden – samtidig med at et lokalområde forgrønnes. Som kirke kan I være med til at møde lokale behov ved at give plads til plantekasser og krukke, som kan dyrkes af lokale borgere.

Et øko-socialt landbrug

Der findes eksempler på landbrug, som har specialiseret sig i at forene landbrug og socialt arbejde, og som i samarbejde med kommunen skaber sociale arbejdspladser for udsatte og funktionsnedsatte. Et eksempel er det økologiske landbrug **Grantoftegaard** i Ballerup. Her er folk ansat i fleksjobs og skånejobs, og der tilbydes ressourceforløb, arbejdsprøvninger og praktikker. Foruden tilpassede arbejdsrammer er der fokus på positive virkninger ved at arbejde med jorden og dyrene. Hvis I som kirke ejer agerjord, kan I overveje at forpagte denne jord ud til landbrug, hvor der både tages hensyn til menneskers og jordens ressourcer. Hvis I ikke har jord, der skal bortforpagtes, har I måske en kirkegård eller et andet udendørsareal, hvor I har mulighed for at tilbyde udsatte eller folk med nedsat arbejdsevne en praktikplads i samarbejde med kommunen. Der findes også eksempler på kirker, som har folk i samfundstjeneste. Måske kan denne tilførsel af ressourcer føre til, at I

”Grantoftegaard ønsker at påvirke samspillet mellem det at varetage hensynet til jordens ressourcer og samtidig have fokus på udvikling af sociale værdier og nye typer af arbejdspladser.”

www.grantoftegaard.dk

kan blive selvforsynende med f.eks. alterblomster, fordi et blomsterbed bliver etableret og vedligeholdt.

Diakoni handler om at gøre en forskel for mennesker og sammen med mennesker. Kirkernes jorder og arealer kan være en god anledning til at få gode fællesoplevelser, når man f.eks. mødes over såning, pasning og høst.

▲ Grantoftegaard. Foto: Tina Christensen

FAQ

1. Hvor meget jord ejer folkekirken?

Folkekirken ejer 11.000 hektar, hvoraf ca. 7.000 hektar er landbrug – et areal, der svarer til Tåsinge.

2. Hvor meget af kirkernes jorder forpagtes økologisk?

Ca. syv procent. Til sammenligning driver staten 32 procent af sine jorder økologisk.

3. Kan Kirkeministeriet bestemme, at der ikke må sprøjtes på kirkernes landbrugsarealer?

Nej. Om der må sprøjtes eller ej, afhænger af, hvem man som menighedsråd vælger at bortforpagte til. Hvis man har med konventionelt landbrug at gøre, er det vanskeligt at stille krav til sprøjtning, men man kan forsøge at stille forbehold over for spredning af spildevandsslam og husdyrgødning. På kirkegårdene gælder en række regler om pleje, herunder sprøjtning og brug af kemikalier. Se mere på www.altomkirkegaarde.dk.

4. Må man forpagte ud til en landmand, som vil dyrke jorden økologisk?

Ja. Som udgangspunkt bør en bortforpagtning udbydes offentligt i en lokal annoncering, men der kan være særlige saglige forhold, som taler for at bortforpagte til økologisk landbrug, f.eks. hvis jorden ligger lige op ad kirken og dens nære omgivelser, i et sårbart område med f.eks. rødlistede arter, drikkevandsområder, eller hvis nærliggende vandløb er særligt sårbare over for påvirkning. Som udgangspunkt kan det være værd at indskrive saglige forbehold i annoncerne, og man kan som menighedsråd skrive i udbudsmaterialet til en ny forpagtningsaftale, at man vil foretrække en økologisk dyrkning af landbrugsarealerne.

5. Må man dele sit forpagtningsareal op i to og forpagte noget af det ud og udnytte (et mindre areal) til noget andet, f.eks. brakland, eng, skov, skolehave eller andet?

Som udgangspunkt gælder det, at præstegårdsjorder, der er udstykket til landbrug, skal udnyttes jordbrugs-mæssigt ifølge landbrugsloven. Som nævnt ovenfor kan der dog være saglige forhold, som taler imod. Derudover kan det også være værd at forholde sig til, om det areal, der udtages, falder for en bagatelgrænse, altså hvis jordstykket er så lille, at den manglende indtjening vil være ubetydelig.

6. Må man forpagte sin jord ud til en person, der gerne vil dyrke jorden økologisk, men måske ikke kan tjene lige så meget på det som en konventionel landmand?

Selv om man som bortforpagter har forbeholdt sig at kunne vælge frit mellem de indkomne tilbud, skal det økonomisk bedste bud i almindelighed antages. Kun saglige indvendinger imod højestbydende af faglig eller økonomisk art kan begrunde overdragelse af forpagtningen til en anden tilbudsgiver. Hvis man ved, at ens jorder ligger i nærheden af drikkevandsområder eller andre følsomme områder, kan der gælde særlige vilkår, som gør, at der kan argumenteres for, at der skal bortforpagtes til økologisk landbrug.

7. Hvem skal man spørge om lov til at lave forandringer?

a. Præstegårdshave: Sognepræsten er forpligtet til at vedligeholde eventuel have, gårdsplads og lignende med et samlet areal på 1.000 m² eller derunder, medmindre andet er aftalt. Menighedsrådet kan i øvrigt efter skriftlig aftale med sognepræsten overtage denne forpligtelse helt eller delvist, hvis forholdene begrunder det. Men som udgangspunkt er der ikke nogen, der skal spørges om lov.

b. *Forpagtningsarealer*: Kirkeministeriet skal spørges om dette.

c. *Kirkegårde*: Hvis I ønsker at nyanlægge jeres kirkegård, skal I indhente godkendelse hos stiftsøvrigheden. Det er naturligt, at et menighedsråd ved såvel nyanlæg som udvidelse af kirkegårde lader en landskabsarkitekt med kendskab til kirkegårde udarbejde en skitse og forestå projekteringen.

Hvis I vil ændre og regulere kirkegårdens indretning, skal ændringerne godkendes af provstiudvalget. Før provstiudvalget godkender ændringer eller regulering af en kirkegård, skal udvalget indhente en udtalelse fra kirkegårdskonsulenten om såvel de landskabsarkitektoniske som tekniske forhold i forbindelse med ændringen. Generelt er det en god idé at spørge kirkekonsulenterne om råd og vejledning ved eventuelle ændringer af kirkegårdene (www.km.dk).

Efterspørg gerne miljøvenlige tiltag hos konsulenten og hos den landskabsarkitekt, der eventuelt skal forestå arbejdet. Det er også relevant at se i kommuneplanen, om der er fredninger eller byggelinjer. Hvis der er tale om mindre ændringer, f.eks. tilplantning af nedlagte gravsteder, blomstereng på nogle af græsarealer, behøver kirkegårdskonsulenten ikke at blive kontaktet – her kan provstiudvalget blot orienteres.

8. Kan man få dispensation fra reglerne?

Hvis det drejer sig om andre arealer end bortforpagtningsarealer, skal man kontakte stiftsøvrigheden. Ellers kan man prøve at søge dispensation hos Kirkeministeriet.

9. Hvor kan man søge viden om jordbundsforhold?

Graveren kender sandsynligvis de lokale jordbundsforhold på kirkegården. Forpagterne og muligvis også nogen fra menighedsrådet har en overordnet information om lokale jordarter, men det kan eventuelt også findes hos GEUS på www.geus.dk. Her er Danmarks digitale jordartskort i størrelsesforholdet 1:25.000, som kan anvendes til at få et overblik.

10. Hvor kan man søge viden om den lokale biodiversitet, og hvad der er vigtigt at beskytte?

De planter og dyr, herunder også træer og buske, som det vil være godt at give plads til, er både de almindelige lokale og de truede, men hvilke afhænger af jordbund, vandforhold og eksponering for solen. De invasive arter skal ikke have gode kår. Lokalafdelinger hos Danmarks Naturfredningsforening eller Dansk Ornitologisk Forening kan ofte vise vej til dem, som ved meget om planter og dyr. Der er god baggrundsinformation mange steder, både i bøger og på nettet.

LINKS OG LITTERATUR

Ressourcer:

Danmarks Fugle og Natur, www.fugleognatur.dk
(indeholder mange arts- og lokalitetsoplysninger)
Dansk Ornitologisk Forenings database,
www.dofbasen.dk
Den danske rødliste, [http://bios.au.dk/videnudveksling/
til-myndigheder-og-saerligt-interesserede/
redlistframe/](http://bios.au.dk/videnudveksling/til-myndigheder-og-saerligt-interesserede/redlistframe/)
Digitalt biodiversitetskort, [http://miljoegis.mim.dk/
cbkort?profile=miljoegis-plangroendk](http://miljoegis.mim.dk/cbkort?profile=miljoegis-plangroendk)
GEUS, www.geus.dk
Grøn Kirke, www.gronkirke.dk
Havenyt, [www.havenyt.dk/artikler/prydhaven/den_
naturlige_have](http://www.havenyt.dk/artikler/prydhaven/den_naturlige_have)
Kirkeministeriet, www.km.dk
Naturerhvervsstyrelsen, www.naturerhverv.dk

Partnere og inspiration, som er omtalt i hæftet:

Altan-alferne, www.altan-alferne.dk
Bybi, www.bybi.dk
Bistad, www.bistad.dk
Byhaven på Sundholm, [www.faelleshaver.dk/sundholm-
faelleshaver-og-skulpurhave](http://www.faelleshaver.dk/sundholm-faelleshaver-og-skulpurhave)
Grantoftegaard, www.grantoftegaard.dk
Haverefugiet, www.haverefugiet.dk
Haver til Maver, www.havertilmaver.dk
Klimapilgrim.dk, www.klimapilgrim.dk
Miljøskaber, www.spejdernet.dk/miljoeskaber
Naturkatapulten, www.naturkatapulten.dk
Naturliv for Småbørnsfamilier,
www.naturlivforsmaebørnsfamilier.dk

Litteratur i hæftet:

Hermansen, S. & Nørretranders, T. (2011): *Fælledskab = fælled + fællesskab*, Samsø Energiakademi
Jensen, H.A. (2004): *Bibelens Planteverden*, Forlaget Rhodos
Juul, K.G. (2015): *Hvor vildt er det?!*, Ungdomsanalyse.nu
O'Brien, K.J. (2010): *Defining Biodiversity*, kapitel 1
i O'Brien, K.J. (2010): *An Ethics of Biodiversity: Christianity, Ecology, and the Variety of Life* (netudgave), Georgetown University Press
Pave Frans (2015): *Laudato Si – lovet være du. Om omsorg for vort fælles hjem* (dansk oversættelse), Ansgarstiftelsens Forlag
Realdania By (2014): *Dyrk byen – 10 gode idéer*, Realdania Washington DC, USA
Wind, P. & Ejrnæs, R. (2014): *Danmarks truede arter. Den danske rødliste* (Miljøbiblioteket nr. 1, Aarhus Universitetsforlag)

TJEKLISTE

Inden I går i gang med at anvende jeres jorder til alternative formål, kan det være en god idé at overveje nogle af de spørgsmål, der står i nedenstående tjekliste:

MOTIVATION, IDÉ OG MÅLSÆTNINGER

1. Motivation: Hvad motiverer jer til at gå i gang med projektet? Hvorfor er det vigtigt for jer som kirke?

2. Målgruppe: Hvem vil I gerne gøre noget godt for? (F.eks. dem, der bruger kirkegården mest, forbipasserende, konfirmander, ældre på plejehjem, flygtninge, psykisk sårbare, børnehaver og/eller børnefamilier?) Det kan være en god idé på forhånd at undersøge lokalområdets behov, inden projektet går i gang.

3. Idé: Hvorfor er projektet en god idé? Det giver rigtig god mening at udvikle idéen sammen med den målgruppe, I ønsker at henvende jer til – så I ikke laver noget for nogen, men så det bliver et projekt, I skaber sammen med andre.

4. Målsætninger: Udarbejd nogle retningslinjer og målsætninger for jeres arbejde, f.eks. at I vil sætte fokus på at beskytte lokale plante- eller dyrearter, eller at I vil inddrage en bestemt gruppe af frivillige, når en bestemt målgruppe, eller lignende.

AREALER OG JORD

5. Arealer: Find ud af, hvilken type arealer, I har. Hvem ejer arealerne? Er der regler for, hvordan arealerne kan bruges? (Se F.A.Q) Er der fredninger eller byggelinjer? Kommuneplanen og kommunens kort er gode at finde information i.

6. Landskab og historie: Hvordan ser landskabet ud omkring kirken? Hvilken historie knytter sig til det? Kan I bruge denne historie til udvikling af jeres idé?

7. Jord: Hvad er jorden egnet til? Hvordan er jordbundsforholdene? Graveren kender sikkert til jordbunden, ellers kan I finde generel information fra et jordbunds kort hos GEUS (www.geus.dk).

DYRE- OG PLANTELIV

8. Beskyttelse af det lokale dyre- og planteliv: Hvordan kan jeres projekt bidrage til at beskytte det lokale dyre- og planteliv? Tænk i anden beplantning end græs, f.eks. krat, levende hegn, æbletræer, får og græsningsområder. Søg eventuelt rådgivning hos den lokale naturfredningsforening, som måske også er interesserede i at være samarbejdspartner i projektet.

Ofte gælder det for et frivilligt drevet areal, at de økonomiske tilskud gives i etableringsfasen. Der knytter sig en del udgifter til driften af en have. I beboerhaven på Enghave Plads har de frivillige etableret et samarbejde med Københavns Kommune. Det betyder, at haven får ét til to årlige besøg fra en gartner fra kommunen, som hjælper, når havens træer eller buske skal beskæres, og når ukrudt og affald skal transporteres væk (Realdania By 2014).

SAMARBEJDSPARTNERE

9. Hvem ved mere? Hvem er de oplagte samarbejdspartnere – både i forhold til viden og behov? Kunne det være skoler, spejdere, miljøorganisationer eller arkitektfirmaer? I skal ikke nødvendigvis vide det hele – indgå et samarbejde med dem, der ved noget om området.

ANSATTE/FRIVILLIGE OG PLEJE

10. Drift: Hvilke ansatte eller frivillige kan løfte projektet – også på lidt længere sigt, når den første pionérfase er ovre? Hvilken viden skal frivillige eller ansatte have? Hvilket tilsyn skal der føres? Hvordan kan man eventuelt ændre eller nedlægge projektet igen på en god måde?

ØKONOMI

11. Penge: Hvilken indtjening har I nu på arealerne? Hvad har I af udgifter? Hvor vil I skaffe penge fra? Overvej, om I kan bruge nogle af jeres besparelser fra energirenovering. Overvej også, om det giver mening at søge fonde eller provstiets (eller stiftets) grønne pulje, hvis det har sådan en.

